

Filológia és textológia a régi magyar irodalomban

**Tudományos konferencia,
Miskolc, 2011. május 25–28.**

Szerkesztette
Kecskeméti Gábor
Tasi Réka

Miskolci Egyetem BTK
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Miskolc, 2012

Készült a Miskolci Egyetem
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében
és Irodalomtudományi Doktori Iskolájában

© Kecskeméti Gábor, Tasi Réka és a szerzők, 2012

ISBN 978-963-661-986-2

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor, az ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének igazgatója,
az Irodalomtudományi Doktori Iskola vezetője
A borítón látható fényképet Tasi Réka készítette
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

KISBOLYGÓK NAGY BOLYGÁSA

(A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról)*

LÓGIA és
FILO
TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Klaniczay Tibor hajdani szándékát valóra váltva, Bíró Ferenc kezdeményezésére 1994-től új alsorozat indult a *Régi magyar költők tára* 18. századi sorozatában. Célja a korabeli közköltészet kritikai igényű kiadása; e munkálatokban a kezdetektől részt vettek Küllös Imola szerzőtársaként. Az öt kötetre tervezett sorozat első darabja (*Mulattatók*) 2000-ben látott napvilágot, a második (*Társasági és lakodalmi költészet*) 2006-ban, a harmadik (*Társadalmi költészet*) szerkesztése pedig 2012 tavaszán zárul le. A 4. kötetben az alkalmi (főként kalendáris ünnepekre szolgáló) költészetet adjuk majd közre, az 5., várhatóan igen terjedelmes *tomus*ban pedig az anonim szerelmi lírát.

A kötetenként legalább 2–300 szövegcsaládot – „takarásban” 7–800 változatot – bemutató vállalkozás egyszerre kíván megfelelni az irodalomtörténet és a történeti folklorisztika szempontjainak. Emiatt saját kiadási elveket dolgoztunk ki, hogy valamelyest áttekinthetővé tegyük a hatalmas és minden ízében variábilis szöveghalmazt. Korlátainkkal tisztában vagyunk: minden igyekezetünk dacára sem tudjuk feltárni az összes szöveget, s nem lehetünk teljesen egységesek a közreadás tekintetében, sőt még az időhatárok meghúzásában sem.

Fontos és megtisztelő, hogy a régi magyar irodalom kutatóinak fórumán összegezhettem tapasztalatainkat, s legalább az ellentmondásokat megoszthattam a szakmai közönsséggel. 2004-ben az Irodalomtörténet textológiai számában már feltártuk akkor ismert gondjaink többségét.¹ Kötetenként viszont új szempontok kerülnek előtérbe, mivel a közköltészet műfajcsoportonként egészen eltérő módon variálódott, vált közkinccsé és új egyedi alkotások forrásává. A *Mulattatók* anyagát zárt alműfajokba rendezhető, viszonylag kevésbé kontaminálódó csúfolók, tréfás és hazugságversek alkották. A *Társasági és lakodalmi költészet* áttekintése is problémamentes volt. Magyar bordalok és mulatónóták ugyanis nem maradtak ránk a 17. századból; többségük csak a latin és nyugat-európai diákfoklór hatására, a 18. század második felében gyökerezett meg hazánkban. A 18. századi lakodalmi poézis ugyancsak karakteresen elkülönül az előzményektől. A *Tár*

* Tanulmányom az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült. – Köszönöm előzetes olvasóm, Debreczeni Attila, valamint állandó szerzőtársam, Küllös Imola segítségét, akivel számos, itt leírt gondolatot közös munkánk másfél évtizede alatt érleltünk. Szeretettel emlékezünk a 2. kötet hajdani lektorára, Kerényi Ferencre (1944–2008), aki bizalmat szavazott munkánknak, s sokat bátorított. Minden eredmény, amely itt olvasható, rá is emlékezteti a szerzőt és az olvasót. Ugyancsak nagy köszönet illeti Stoll Bélát (1928–2011), aki az 1. kötet előmunkálataiban és lektorálásában volt segítők és szigorú lektorunk. Neki köszönhetjük, hogy néhány kísérleti tévutat szerencsésen elkerültünk már a munkafolyamat első éveiben.

¹ A tematikus folyóiratszám szerzői közé ugyancsak Kerényi Ferenc kért fel minket. Az ott olvasható egyéb tanulmányok ránk vonatkoztatható állításaira itt tudok majd reflektálni.

dalmi költészet munkacímű 3. kötetnél viszont sokszor szembe kell néznünk az 1650 utáni magyar kézíratos hagyomány továbbélő elemeivel. A sorozat alapvető szempontja-in túl ezért most a 3. kötet néhány speciális kérdéséről lesz szó.

1. „*Sic itur ad asteroidas*”

Az U alakú cső metaforája,² ha sarkítva is, de elég tömören kifejezi azt, hogy mely szövegegyüttes lesz vizsgálatunk tárgya: *többszire variánsokban élő, írásban is terjedő, anonim versanyag, amely az oralitás és a szerzőközpontú, modern értelemben vett irodalom között helyezkedett el*. Elhatárolása azonban szinte lehetetlen, hiszen a közköltészet – közvetítő, „köztes” helyzetéből adódóan – ugyanúgy érintkezett a szépirodalom előzményeivel, mint a szájhagyományozó paraszti és értelmiségi folklórral. Köteteinkben a bizonytalanító adatok miatt a mindenképp ide tartozó, névtelen alkotásokon túl helyet kap néhány gazdátlan invariáns is, amelyek közköltészeti szöveg- és témabázison nyugszanak, és nem ismerjük a szerzőjüket (topogenetikus rokonok). Bármikor előkerülhet viszont egy-egy alkotás eredeti költője, tehát ezek a szövegek a közlekedődény másik szárába sorolódhatnak át. Mentségünkre szóljon, hogy a kétséget kizáróan szerzőhöz köthető művek némelyike legalább annyira popularizálódott és variálódott, mint a névtelen szövegek, tehát ilyen alapon nehezen különíthetnénk el őket. Másrészt óhatatlanul kiadunk a szóbeliségből csak alkalmilag kilépett, talán valóban paraszti eredetű dalokat is – ám inkább ezt a túlzást kövessük el, mintsem ezek kimaradjanak a kutatásból. A közköltészetben ugyanis minden *nyílt szöveggé* alakul, függetlenül attól, hogy variálódása írásos hordozókon megy-e végbe, avagy inkább a szájhagyományban folyik, akár paraszti, akár értelmiségi közösségekben.³

A kötetek főszövegeit (a Textológiai Munkabizottság hajdani jóváhagyásával) *modern átírásban* közöljük, hiszen a több száz forrás teljesen eltérő műveltségű és anyanyelvű lejegyzőtől származik, s helyesírásuk csupán járulékos érdekesség a szövegekhez képest. A változatok többségét viszont teljes szöveggel, betűhíven is archiváljuk. A törekvés nem új keletű: már Stoll Béla utalt rá ironikus megjegyzései között, hogy a betű-

² Bővebben: *Közköltészet, I, Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (RMKT XVIII/4), 24–25. Kibővíve: KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 20–21. és másutt is. A tágabb közköltészeti tartományról (amelybe a popularizálódott, ezért néha jelentős variálódáson átesett szerzői alkotások is beletartoznak), különösen néhány textológiai fő tendenciáról bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

³ Emiatt nem lehet perdöntő az sem, ha egyes szövegeknek viszonylag gazdag a népköltési variantúrája: ez számos tényező összjátéka lehet, nem ritkán pedig nyomtatott háttér, megerősítés kellett hozzá. A *Bárcsak esne, bárcsak fújna* egyébként népiesnek tűnő szövegtípusa például szinte egyáltalán nem maradt ránk recens népi gyűjteményekben. *Közköltészet, 2, Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (RMKT XVIII/8), 526 (a 41. sz. jegyzeteiben).

hív kiadás valójában megkerüli az értelmezés problémáját.⁴ 2004. évi cikkében Orlovsky Géza szintén a régi magyar szövegek betűhív közlése elleni érvek közé sorolja, hogy gyakran másolatok másolatának betűhívségét gondoljuk sok fölösleges energiával.⁵ Ugyanő hangsúlyozza – autográf forrás híján – a szerzőhöz közeli, vagyis *autoritív* források szerepét. A közköltészetben valójában minden lejegyzés autoritív, hiszen *tulajdonlott*, saját igények és tudás szerint formált szövegeket juttatnak el hozzánk – néha minimalista, néha maximalista lejegyzői tudatossággal. Hogy létezhet-e kritikai kiadásuk, arról 2004-ben ekképp írtunk: „A kritikai kiadás fogalma [...] szükségképp ambivalens. [...] a szövegcsalád kiadása – épp mezőösszefüggései miatt – sosem lehet *kritikai*, csupán a kölcsönhatások (100%-ot sosem elérő) egyensúlyát, állandóan bővülő repertoárú, *kontrasztív rendszerét* tükrözheti. Több azonos minőségű szöveg *mozgásterét* kell tehát meghatároznunk, egyben a legtagabb kiépülési és variálódási tartomány határait meghúzni.”⁶

Ezt az állítást két újabb csavarral bonyolíthatjuk. Egyrészt egy közköltészeti szövegnek talán nincs is más kiadása, csak kritikai, hiszen a korabeli feljegyzés már önmagában az volt: ha úgy tetszik, egyéni textológiai-hagyománytudati állásfoglalás, egy kritikátörténeti pont a szöveg életéből, a szerzőtől mentes(ült) variálódás egy-egy lenyomata. Ha elég dinamikus szövegletrajzot adunk, a később előkerülő variánsok is beleillenek majd. Folyamatot, mozgásteret kell ábrázolnunk, nem lezárt rendszert – akkor sem, ha a rendelkezésünkre álló szövegek csupán állóképek ebből a folyamatrajzból, s néha igen távol esnek egymástól térben vagy időben. A közreadott főszövegek szükségképp szubjektív mérőkövei ennek, ám ha jól választjuk ki őket, jelzik az utak irányait.

Másrészt olyan dalok esetében, amelyek átalakulásait a mai szájhagyományig nyomon követjük, ne röstelljük, hogy olyasmiről tudósítunk, aminek mi is részesei vagy legalább tanúi vagyunk. A hagyománytisztelet, pontosabban a hagyományhoz kötődés sosem jelentette a szöveg változtathatatlanságát, inkább a használatára és őrzésére, elevenen tartására vonatkozó késztetést. Megismétlem, a közköltészet világában a legkultikusabb ének is nyílt szöveg: a hagyományban élő jelen idejű éneklő, az épp aktuális „szöveggazda” tulajdona.

A fentiek miatt a *főszöveg/variáns* reláció a legkényesebb, aligha életszerű eleme a rendszernek. 2004-ben is hangsúlyoztuk, hogy a telítettség félrevezető lehet, s nem okvetlenül a leghosszabb változat a „legjobb”, hiszen a közhasználatban gyakorta a közepes hosszúságú (és minőségű) variánsok terjedtek el inkább. Egy közköltészeti szövegbankban nem mindig tekinthetjük felsőbbrendűnek a teljesebb, akár „túl ép” változatot, amely talán nem őrzi annyira a közös használat lenyomatát. Orlovsky szintén arra figyelmeztet, hogy „a források jelentéstartalmi egyediség”-t kár volna szem elől téveszteniük

⁴ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 154–210, itt: 195.

⁵ ORLOVSKY Géza, *A régi magyar textológia helyzetéről*, It, 85(2004), 331–344, itt: 336.

⁶ CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái*, It, 85(2004), 345–355, itt: 351–352.

a főszöveg erőltetett primátusa miatt.⁷ Legalább a jegyzetekben meg kell tehát világítani a több tucatnyi variáns szerkezeti összefüggéseit (vagy azok gyanúját), máskülönben pusztá leltárrá és adathalmazzá válna a felsorolásuk. A néhány, teljes terjedelmében kiadott főszöveg ilyenformán nem több ízelítónél. Valamilyen szempontból jól formalizálhatók (pl. köztük van a legkorábbi), de átlag feletti minőségűek vagy hosszúságúak, esetleg épségűek. Az anyag önszabályozását viszont nem a csúcsteljesítmények, hanem az átlagosak fejeznék ki pontosabban.⁸

Kellő számú variáns összevetése sokat elárul a szöveg változtathatatlan alapjáról, „magjáról”: mi marad épen, s melyek a megmunkálható-egyeníthető szavak, félsorok, sorok. Az egyszerűség kedvéért egy olyan verset mutatok be, amelyik mindig csak egy szakaszból áll, s lehetőség szerint már minden változatát regisztráltuk. Legyen ez egy pohárköszöntő, amelyet az 1770-es évektől 1840-ig követhetünk nyomon.⁹

Múljon	e			teremjen	
Múlják	el	ez világ,	csak	a	szőlő
Vesszen		a kender,	maradjon	csak	
		az			

Amely					
Mely	munka				
Ki	kapálás	nélkül	légyen	bőven	termő

Torkainkat	élesítse,
Torkunkat	nedvesítse,
	édesítse

[Nyelvünket édesítse,

Elménket élesítse!]

Hajts, hajts, hajts! (:||)

Pajtás,	te	is	
Nosza, pajtás,	tölts	és	hajts!
Egy itallal	fel		

⁷ ORLOVSZKY, *i. m.*, 340.

⁸ Az RMKT XVII. századi sorozatában szinte az összes variánst közlik, de esetünkben ennek komoly terjedelmi akadályai is volnának.

⁹ A szövegcsalád kiadása: RMKT XVIII/8, 13. sz.

Az időhatár szintén kettős szempontot őriz. A sorozatunkban bemutatott szövegcsaládokat 1711 és 1801 között jegyezték le először. A kuruc koriakat elvi okokból, egy majdani önálló kötet reményében mellőzzük (ez lenne a 17. és 18. századi RMKT határköve, ha megtalálná szerkesztőjét). Az 1801-nél meghúzott záróvonal semmiképp sem lehet pontos, ezért már az 1–2. kötetben megengedtünk magunknak egy kis kilengést (a sorozat szerzői kötetei néha az 1820-as évekig is elnyúlnak). A 3. kötet végpontját történelmi okokból 1814-ig tágitottuk, mivel a katonai és politikai műfajoknál nem mellőzhetjük a Napóleon-kor gazdag magyar énekköltészetét, amely szervesen kapcsolódik az 1780–90-es évekbeli török és francia háborúk terméséhez. A sorozat minden szövegcsaládjára igaz azonban, hogy variálódásukat 1840-ig, a Stoll-bibliográfia zárópontjáig tekintjük át. A folytatáshoz egyrészt hiányzik a későbbi kéziratok katasztere, másrészt Erdélyi János népköltési antológiája (*Népdalok és mondák*, 1846–1848) teljesen új alapokra helyezte e hagyomány életét és a szöveggazdai viszonyt, noha kétségtelen, hogy e régi repertoár legidőtállóbb darabjait a paraszti folklórig nyomon követhetjük.¹⁰ Bár az egyes versek ismertsége jelentősen különbözik, néhány szövegcsaládunk életét akár száz éven át figyelemmel kísérhetjük, másokét pedig néhány évtizedig.

2. Szimultaneitás a hagyományban

Egyes műfajcsoportokról szükségképp féloldalas benyomásunk alakul ki, ha csak azokat a szövegeket vizsgáljuk, amelyek az adott korszakban alakultak ki. A 18. századi bujdosóénekek, a keservesek és a szerelmi líra egy része is százéves versekből vagy azok újraköltéseiből állt. Az RMKT ugyanakkor mégsem lehet több száz kézirat és nyomtatvány egyidejű forráskiadása, így nem adhatja ki az egyszerre élő, eltérő korú szövegek együttesét. Olvasásszociológiai és mentalitástörténeti vizsgálatuk tehát csak akkor lehetséges, ha hozzáolvassuk a források korábbi, hasonló műfajú anyagát is.

Vajon minek a kimondói voltak a régi szövegek? Mitől voltak nélkülözhetetlenek a 18. század számára? A kérdés (legalább vázlatos) megválaszolásához belső összefüggéseket kell keresnünk a műfajok és a hagyományozódás rendszerében. Későbbi példával: a rock and roll magyarországi története nemcsak saját virágkorát jelenti, hanem hozzá tartoznak a nyugati szórakozásformákkal szembeni kultúrpolitikai reakciók; a médiatörténet (ez esetben a rádiózás, a lemezek, majd kazetták beszerzésének és használatának lehetőségei); a komolyzene elzárkózása; a magyar könnyűzene alternatívái (a tábori gitározástól a vendéglátós zenekarokon át a táncdalfesztiválokig); a csoportalapító, sőt identitástényező, divatközösségek; s nem utolsósorban a későbbi rokon műfajok integráló mozzanatait, vagyis az a tendencia, ami stilizálva vagy mesterséges retródivatként, „szüleink ifjúkorának zenéje”-ként újraélve folyamatosan táplálkozott a nyugati, majd hazai előzményekből. Más szavakkal: a külső kontextus, a hordozók, továbbá a nyelvvé,

¹⁰ Legújabbban Vikár Béla 20. század eleji fonográfus és gyorsírási gyűjtései hoztak gazdag adatokat a 18–19. századi népköltési daltermés továbbéléséről. A kérdésről bővebben: KÜLLÖS Imola, *Közköltészet Vikár Béla népköltési gyűjteményében*, It, 2010, 530–570.

normává és moduláris eszköztárrá válás folyamatai együtt adnak erről megfontolandó szempontokat.

Korszakunkhoz visszakanyarodva: a 18. század hagyománya a világi közköltészetben egyszerre volt naprakész és régies, s a 17. és 18. századi keservesek, bujdosóénekek, illetve a szerelmi dalok korszakankénti elkülönítése ugyancsak problémás. Jó néhány korábbi szöveg állandó jelenlétével és intenzív hatásával számolhatunk a 18. század folyamán és a 19. század első felében, sőt néha még tovább. Figyeljünk a nótajelzésekre is, hiszen – ha a régi alapszöveg már szerepelt a forrásban – gyakran hatással lehetnek az új versekre. A *Dávidné Soltári* című kéziratban (1790–91) a *Teli kertem zsályával* kezdetű refrénes dal (102. sz.) például 17. századi eredetű nótajelzése, a *Nem szöllok [én senkiről]* hatására a szokásos 7, 7, 5, 5 szótagú sorok helyett 4×7-essé alakult.¹¹

A régi szövegek állandó pontokat jelölnek a lassan változó műfajhierarchiában. (Hasonló folyamatok nyilván korábban is lezajlottak a magyar nyelvű populáris költészetben, ám nincs hozzá ennyi kézzelfogható adatunk, tehát nem tudjuk nyomon követni egy-egy szövegcsalád vagy -típus átalakulásait 100–150 éven át. Ezt a vizsgálati terepet – közismert, szinte nyomasztó adatbőséggel – elsőként a 18. századi közköltési források kínálják fel a kutatónak.) Egyúttal szembesülhetünk a műnemek arányának változásaival is. A döntően epikus karakterű 16–17. századi anyag (Ilosvaitól Gergei Alberten át Gyöngyösiig) szabályosan befészkel magát az ízlés egy kitüntetett pontjára; számtalan újrakiadásban látnak napvilágot. Gvadányi József verses epikája például épp amiatt lehet olyan sikeres, mivel e tekintetben – sok rejtett újdonság és egyedi vonás ellenére – igen jól összesimul a hagyományos műfajtársakkal, s mindenekelőtt azonos hordozókon szerepel velük.

A régi énekek „nem adják fel” pozícióikat egészen a 19. század elejéig, néhol még tovább megőrzik azokat. Ennek hatásaképp bizonyos műfajok megújulása késik, átalakulásuk lelassul, hiszen nemigen írnak egyező propozíciójú régi szövegeket, ha a régieket aktívan használják. Néhány topogenetikus rokon megjelenése jelzi a zárt szövegkincs megrepedezését, az éneklő-olvasó közösségek alternatívakereső érdeklődését. Ugyanakkor ezek is igen szoros összefüggésben vannak régies előképeikkel, legfeljebb a metrumban vagy más, korszerűsíthető elemekben újítanak.

Ezt figyelhetjük meg *A nyúl éneke* típuscímű 17. századi (a *Kájoni-kódex*ben latin változatban, továbbá kétféle dallammal is megörökített) tréfás panaszdal esetében. A 18. századi közönség számos ponyvakiadásból ismerhette, sőt gyaníthatólag inkább onnan, mint a szájhagyományból. Hiába a jellegzetes metrum (10, 10, 8, 8, 3 [+3])¹² – az erdélyi Kozma Mihály 1771 táján már egyáltalán nem vette figyelembe, amikor Dersi Borbála névnapját az alábbi saját verssel köszöntötte „A’ Nyul éneke Notájára”. Ezt legfeljebb az

¹¹ Kiadása: *Pajkos énekek*, vál. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 125–126.

¹² A 18. századi ponyvakiadásban mindig megismételt záróssorral szerepel a vers, tehát 3 + 3. A versforma tanulságairól: CSÖRSZ Rumen István, *Ungarescák a XVII. századi magyar költészetben = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 226–229.

eredeti dallam második felére lehetne énekelni, de akkor sorismétlésekkel, tehát nemigen valószínű, hogy így jártak el:

Bu bánat fellege oszlik,
Öröm tsillaga tündöklük,
Mert imé jelen van az nap,
Melljen bokros örömrre kap.
Borbára, Borbára.¹³

A 18. századi vélekedések szerint a nyúl-ponyva maga volt az alantas népszerűség, az igénytelen literatúra allegóriája. Állítólag még a 19. század vége felé is közmondásként használták: „Még a Nyúl históriáját sem tudja!” Orczy Lőrinc negatív felsorolásában szintén „előkelő” helyen szerepel a hitvány olvasmányok között:

Ha vefztek írási leg böltsebb Királynak,
Meg marad élete Stilfrid Argírusnak,
Mását még árúlják Nyúl Históriának,
Ilylyen sorsa lehet te monda mondádnak.¹⁴

Talán épp Csokonai írta meg¹⁵ ennek az – általa éppoly megvetéssel emlegetett – éneknek a tréfás alkalmi, epikus parafrázisát egy nyúllopásról, amely maga is a „nyúlhistória” rangjára pályázik (*Currens de lepore*).¹⁶ A 18–19. század fordulóján egy másik travesztia is készült ugyannerre a lírai helyzetre, amelyet az 1820–30-as évekig nyomon követhetünk ponyván és kéziratokban. A *Pitypalatty éneke* (*Szörnyű nagy a munkám*) látszólag egy madárkáról szól, ám az idilli strófák szántóföldi zsánerképeiből hamar átcsap panaszkodásba: az aprócska jószágot mindenki háborgatja, szórakozásból és véletlenül is az életére törnek, időtöltésképp pusztítják őt és fészket. A versben nem szó szerint ismétlődnek a nyúl panaszai, hanem tartalmilag, ám az összeveget jól ismerő korabeli olvasók ebben a korszerűsített, cseh–osztrák rokokó dallamra készült átköltésben is megérthették a régi énekre vonatkozó utalásokat. Arra, hogy elsősorban moralizáló dálnak tartották, a győri múzeum 19. század közepi énekeskönyve utal, ahol *Intő Dal egy Madár' képében* címmel olvasható.¹⁷

A bujdosóénekek régies, de sokáig eleven műfaja ugyancsak a 17. század örökségéből táplálkozott. Egyidejűleg szerepeltek a kéziratokban épebb, akár a versföket is megőrző variánsok, illetve szórványosabb, más szövegcsaládokban (főként keservesekben és szerelmi búcsúdalokban) feloldódó, kontaminált megoldások. A két legismertebb, Jánó-

¹³ Kozma Mihály *versgyűjteménye* (1771). Mf.: MTA 738/II, számozás nélkül.

¹⁴ *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*, Pozsony, 1787, 9. Közli SEPRÓDI 1974, 234.

¹⁵ A szerzőség kérdése vitatott; egy időben Csokonainak tulajdonították, de a kritikai kiadásban nem szerepel.

¹⁶ A szövegtípus nyugat-európai forrásairól és értelmezési lehetőségeiről: TURÓCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panasza* (*Világirodalom magyar ponyván*), ItK, 48(1938), 217–227.

¹⁷ Mf.: MTA 269/IV, lapszám nélkül.

czi András *Ideje bujdosásimnak*,¹⁸ illetve Geszti István *Gondviselő édes Atyám* kezdetű éneke¹⁹ a 18. században sok változatban terjedt. Az előbbinek Jankovich Miklós egy szlovák változatát is feljegyezte *I čas prišel k vandrovani* kezdettel.²⁰

E műfaj hangsúlyváltozásai akár tematikai átrendeződéshez vezethetnek. Az *Egy bujdosó szegény legény* és a *Bánatimnak örvényében* kezdetű dalok a 17. század végén még a kóborló vitézek énekei voltak; ennek az életformának a visszaszorulásával csak néhány strófájuk maradt használatban, s gyakran beleolvadtak az említett, ugyancsak 4×8-as metrumú bujdosóénekekbe. Gyakran említett példa az *Őszi harmat után* kezdetű ének, amely eredetileg szerelmi búcsúdal volt, csak később vált bujdosóénekké, sőt kuruc relikviává (lásd alább).²¹ Ennek fordítottjára is van példa. A *Bokros búk hajjai rám tódultanak* kezdetű bujdosóének a 17. század végén születhetett. Bár egyik (korábban még nem azonosított) előképe az *El kell válnom, látom, tőled, édesem* (*El kell mennem, nincs mit tennem, édesem*) kezdetű szerelmi dal, amelyben a rímzavak egy része is azonos,²² de ennek csupán két 17. századi variánsáról tudunk, míg a bujdosóéneket széles körben ismerték: a 18. század végi kollégiumi melodiáriumokban és Csokonai kéziratában is felbukkan. Néhány későbbi értelmező viszont ismét inkább a szerelmi búcsú műfaja felé terelgette, s ennek szellemében költötte át a fővariánsait tekintve egyáltalán nem erről szóló bujdosóéneket.²³ Másfajta tematikus vonzás „semlegesíti” helyzetdallá a *Bujdosik, bujdosik szegény árva legény* kezdetű, általános érvényű bujdosóéneket, amikor egyes 18. századi feljegyzésekben a „szegény árva deák” lesz a hőse.²⁴ Így egy konkrét élethelyzetről tudósít, s ez némileg beláthatóbb panaszegyüttes, mint a sorsénekekből kihallható teljes reményvesztettség.

A nyomtatványok, különösen a ponyvák külön kutatást érdemelnek a régi szövegek néha mesterségesnek tűnő életben tartása miatt.²⁵ Rendszeresen megjelentek ponyván 17. századi bujdosóénekek (*Ideje bujdosásimnak*) és szerelmi közköltészet (*Bolondság volt nádhoz bízni; Ifjúság, mint sólyommadár; Soka szólnak most énreám*); a 18. század végi közönség már jórészt csak innen ismerhette őket. Jankovich Miklós és Aranka György gyűjtőszemlédíj jelzi, hogy a régi versek megőrzésére törekvő tudós hazafiak ugyancsak szívesen fordultak ezekhez a bizonytalan datálású, de tömegesen használt forrásokhoz. A ponyvák oralitáshoz fűződő viszonya pedig esetenként felülmúlja a kéziratokat is. Mindazon 16–17., illetve 18. századi világi szövegek, amelyek nagyobb mértékben felbukkannak a paraszti folklórban – régi dallamtípusokkal, gyakran hosszú,

¹⁸ *Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. JANKOVICS József [és STOLL Béla], Bp., Akadémiai, 1991 (RMKT XVII/14), 189. sz.

¹⁹ *Uo.*, 187. sz.

²⁰ *A kuruc küzdelmek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 93. sz.

²¹ *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (RMKT XVII/3), 276. sz.

²² *Kádár-ék.* (17. század I. fele); *Vásárhelyi-dk.*, 1672 k. RMKT XVII/3, 49/I–II. sz. Az utóbbi ének kezdősora más közkeletű, 18. századi búcsúdalokban is visszaköszön, de a *Bokros búk hajjai...*-val már nincs kimutatható kapcsolat vagy kontamináció.

²³ RMKT XVII/14, 184/X–XIII. sz.

²⁴ RMKT XVII/14, 191. sz. és jegyzetei.

²⁵ Lásd erről Pogány Péter ritkán idézett eredményeit.

emlékezetből énekelt strófafüzérekkel –, érdekes módon valamennyien megjelentek ponyvakiadásban, az *Árgirustól* a *Tholdin* át *Kádár István históriájáig*, a *Kánai menegzőtől* a *Nyúl énekéig* és az említett szerelmi dalokig.

Bezerédj Imre históriája, a *Boldogtalan fejem, mire jutott ügyem* nótajelzésként szerepelt e füzetekben, de magát az alaptextust is számos kézirat őrzi. A kuruc vitéz sorsát – saját, naivra hangszerelt álláspontja szerint – elvbarátainak irigysége és ármánya pecsételte meg, ők juttatták vérpadra. Valójában tényleg áruló volt, jóllehet előtte a kuruc sereg egyik legeredményesebb vezérének számított. Az ének bizonyosan későbbi Bezerédj 1708-as kivégzésénél. Erre több minden utal. Egyrészt kiemeli az ismeretlen költő, hogy az osztrákok is nagyra becsülték Bezerédj vitézi erényeit:

Sokszor az ellenség nékem fejet hajtot,
Austria Ország-is jó Vitéznek tartott.²⁶

Másrészt komoly hangsúlyt kap, hogy a kuruc közösség önmagát is felszámolta érdeklentétei miatt. Talán másokat is figyelmeztetett a „Régi szabadságért kész voltam meghalni” sor.

Az újabb alkotások terjedésében is fontos szerep jutott a ponyváknak, tehát semmiképp se tartsuk e kiadványokat csupán a régiségek új kiadásainak. Épp az a legjellemzőbb vonásuk, hogy a hagyományba illeszkedő régebbi darabok mellett a legújabb, immár piacképessé vált verseket is publikálták. Az üzleti szempont hagyományszervező lehetőségeit példázzák a Mátyus Péter és mások által kiadott, nagy hatású vőfélykönyvek (1793-tól). A nyilván már korábban is létező, helyi változatokban virágzó műfajt ezek a sokszor megjelent kiadványok valósággal standardizálták, bizonyos értelemben el is szűrítették, de a vőfélyek szerencsére sok helyen maig fenntartották saját ételköszöntőiket is.²⁷

A nyomtatott megjelenés máskor is szabványosító erejű lehetett. A 18. századi világi lírában jól érezhető egyfajta vákuumhatás, különösen, ha a protestáns és katolikus egyházi népelemek korai, már a 16–17. században több kiadást megért szövegtörténetével vetjük össze. Ez utóbbiak igazi közkinccsé, egyben variánsképző alappá válása már ekkoriban megindult, különösen a 16. századi protestáns énekeket is integráló *Cantus Catholici* (1651), majd még inkább a Kájoni János szerkesztésében kiadott *Cantionale Catholicum* (1676, 1719) segítségével. A világi verstermés azonban nem kapott ilyen „hátszelet” a 3–10 szöveget közlő 18. századi aprónyomtatványokig, amelyek egyidejűleg fogadták be a régóta (már a kiadók dédszüleinek kora óta!) nyomdafestéket váró régies dalkincset és a legújabb költői divatok termékeit: a magyar rokokó, majd szentimentalizmus dalait. A nyugat-európai irodalmakban ez a folyamat sokkal előbbre járt: nyomtatott, kötetes formátumú, illetve hasonló, pár lapos chapbookok, Flugblattok tömegesen jelentek meg már a 17. században francia, angol vagy német olvasók-éneklők számára.

²⁶ *Szárnyai Márton-ék.* (1772–1776), STOLL 1086. sz., 54b–55b, 6. vsz.

²⁷ A 19. század második felének kelet-magyarországi vőfélykönyveiből kritikai szövegkiadás készül Tóth Arnold, a miskolci Herman Ottó Múzeum osztályvezetője irányításával.

A szerelmi líra és a vőfélyrigmusok textológiai tanulságai azért fontosak, mivel a kibővülő, legalább olvasni tudó vásárlóközönség nyomán bizonyos szövegek terjedése – aktív orális használatuk mellett is – írásos megerősítéseken alapult, s az újrafolklorizálódás tartotta őket életben. Néhány régi szöveg ebben az új mediális helyzetben valósággal megelőzte az újabb keletű, de lassabban terjedő közköltészeti mezőnyt. Más módon volt közkincs a kéziratok repertoárja és máshogyan a nyomtatványoké. Az érintkezések ellenére, illetve a cenzurális okokat is hozzáértve jól látható, hogy a saját használatú, személyre szabott kéziratok szövegéhez képest a ponyva ugyan eklektikus, de explicit benyomást kelt. Lezárt, jól csomagolt árucikk, amihez két polturáért bárki hozzáférhet. A nyomtatványok újradefiniálják az emlékezzethatár fogalmát, s a szuverén szövegismeret a szó szoros értelmében művelődéstörténeti kérdéssé válik, amely immár összefolyik az iskolázottság terjedésével, majd a folklorizmussal.

A hagyomány rétegződése napjainkban is tart. A *Fordulj, kedves lovam* című, kuruc tárgyú népköltési antológiában például egy sehol nem variálódó, egykor invariáns jellegű szöveg köszön ránk: a csíkszentléleki Bocskor-kódex *Édes hazám, szánjad válásom* kezdetű bujdosóéneke 1716 tájáról. Milyen szép lenne, ha Szabolcs megyei felbukkanásából messzemenő következtetéseket vonhatnánk le...! Ám a vers 4., átigazított, pontosabban betoldott sora („Németté lett magyar földön nincs maradásom”) mindent elárul: Móra Ferenc *A majtényi patak* című elbeszéléséből került a szájhagyományba.

A múltról többnyire nem a múlt hangján szólunk. A kuruc tárgyú 18. századi közköltészet kapcsán rá kell döbbernünk, hogy a régiesebb dalok mind korábbiak, a kuruc kort evokálók pedig mind későbbiek. Láthattuk, hogy a régi vers saját használata a hagyományban élés magától értetődő eleme, nem szellemi-filológiai erőfeszítés. Ebből következően a datálás is viszonylagos: egy szöveg tényleges életkorát nem az eredetének régisége, „vertikuma” jelöli ki, hanem ismertségének és használatának ideje. Így lesz egy kicsit kortalan: a régi ének ugyanúgy aktív, mint a legfrissebb, s így mosódnak el a századhatárok.

A kuruc korinak tartott, kultuszértékű versek egy része nem korábbi a 18. század közepénél, tehát az utókor, a „sas körme közé” került ország közhangulatát fejezi ki. Ezek mind helyet kapnak a 3. kötetben. A Rákóczi-szabadságharcra egykorú szövegek viszont gyakran invariánsok, s nem állnak mögöttük a közösségi használat csiszoló folyamatai. A kuruc allúziókkal bíró egyéb alkotások, például az *Őszi harmat után* viszont már régóta ismertek voltak a Rákóczi-kor előtt is. Eredetileg nem volt kuruc üzenetük, ez már csak a 18. században rakódott rájuk. Ilyenformán valójában kimarad a 18. századi közköltészetből és kötetainkből is a hiteles kuruc kori anyag, helyét a visszatekintő-imitáló pozíciójú szövegek foglalják el – például a *Rákóczi-nóta*, a *Nincs becsületi a katonának*, a *Hol vagy te most, nyalka kuruc*, a szlovák–magyar keveréknyelven írt *Hej, mikor én huszár voltam Rákóczi vojnába* és így tovább –, illetve a jóval korábbi, vegyes régiségek: politikai üzenet nélküli keservesek, bujdosóénekek.

Jól nyomon követhetjük egy-egy régi szövegmag aktualizálását is. Ilyenkor nem ismételjük meg az ének 17. századi sorozatban megjelent jegyzeteit, csak utalunk rá, s a variantúrát a korszakunkból való forrásokon írjuk le. Néha csak egy-két strófa éli túl a régi szöveget, a többiit újraköltik, kicserélik. Az *Egy éneket hallék Ó-Tordában* kezdetű

erdélyi vénlánypanasz minden változata megőrököl egy-két szakaszt a 17. századi alapszövegből. A *Mit búsulsz, kenyeres* kezdetű ironikus szegénylegény-ének a 18. században gyakran szerepel ponyván és kéziratokban; koronkénti finom retorikai elmozdulásait és az emögötti mentalitástörténeti összefüggéseket Balázs Mihály elemezte.²⁸ A *Boldogtalan sorsa siralmas életemnek* kezdetű keservesnek Stoll Béla két 18. századi átköltési ágát azonosította, melyek hangneme híven követi a Baróti János nevével fennmaradt ősfórmát, de önálló fogalmazásúak. Velük egy időben viszont számos forrás még az alapszöveget őrzi, tehát mind a három párhuzamosan mozoghatott a hagyományban.

A *Hol vagytok, Pegazus, Parnassus leányi* egy hosszú, gyakran tíz strófát is meghaladó szerelmi keservesként alakult ki 1670 táján. Számos 18. századi feljegyzését ismerjük, nótajelzésként is hivatkoztak rá.²⁹ Ponyván nem jelent meg, de váratlanul felbukkan a váci *Énekes Gyűjtemény* első, 1799-re datált kötetében (32. sz.).³⁰ A kései változatban az összöveg hosszú lamentációja mindössze háromstrófányi sóhajjá tömörödik a *pars pro toto*-technika jegyében.³¹ Ennek 1–2. szakasza a 17. század végi alapszöveg első két strófája volt, tehát a vers invokációja. A 3. versszak csak a 19. században bukkan fel, tehát kontaminált elemnek tarthatjuk. Retorikailag azonban ez a változat is megáll a lábán, hiszen a Múzsák vigasztalására bujdosás közben, kiszolgáltatott állapotban, a sors kénye-kedve szerint ide-oda vetve is szüksége van a léleknek. Ugyanakkor a *Világi énekek és versek* (1800) című kéziratban a hosszú változat szerepel, ami meglepő, mivel a forrás más 17. századi szövegei már jórészt átalakultak (például a *Hová készülsz, szívem, tőlem elbujdosni* a megszokott 3×12 helyett 4×12-es).

Egy kevésbé ismert 17. századi ének is felbukkan száz év lappangás után. *Porrá váló, mulandó életem* címmel, Pataki Anna nevével maradt fenn egy 1670-es évekbeli erdélyi keserves.³² Ennek az egyedi szövegnek immár felező 12-esre alakított, de még felismerhető utóda *Ó, jaj, porrá váló, mulandó életem* kezdettel megjelent egy ponyvafüzetben (*Kesergő szíveknek szomorú énekei*, 1791; nótajelzése épp az imént ismertetett *Hol vagytok Pégáfus etc.*),³³ kéziratos másolata pedig egy felvidéki gyűjteményben található (1800).³⁴

Attribúciós kérdéseket a címadás is felvet: vajon kinek az éneke? Horváth Iván idézi az anekdotát Kossuth bicskájáról, amelynek „[c]sak a pengéjét kellett kicserélni egyszer, mert elvásott. Egyszer meg a nyelét, mely korhadni kezdett.”³⁵ A mi esetünkben hozzátehetjük: Kossuthot is többször cserélték a bicska mögött. A *Rákóczi-nótát* bárki énekelhette, csak épp

²⁸ BALÁZS Mihály, „*Mit búsulsz, kenyeres...*” = *Magyar művelődéstörténeti lexikon LX, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 154–162.

²⁹ *Kismarjai György-énekeskönyv* (1742), STOLL 205. sz., *Gyászban öltözzetek, Apalló (!) leányi* (a Deák és Kupidó dialógusa).

³⁰ RMKT XVII/3, 201/IX.

³¹ Bővebben: CSÖRSZ, *Szöveg szöveg hátán...*, i. m., 185–186.

³² Kritikai kiadása: *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (RMKT XVII/11), 124. sz.

³³ OSZK 819.066, Első.

³⁴ *Világi énekek és versek B. P.* (1800), STOLL 557. sz., 94a–95a.

³⁵ HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 6(1994)/11, 42–53, itt: 42.

a fejedelem nem, hiszen a vers épp őt szólóingatja a sorsára hagyott, nyomorgó nemzet nevében, ráadásul legkorábban 15 évvel a halála után.³⁶ A címadás mégis többnyire az ő nevéhez köti már a 18. század végi variánsokat. Fordított esetről is tudok. A *Szentsei-daloskönyv* őriz egy Rákóczi Ferenc nevében írt, protestáns éneket (*Fölséges nagy Isten, szentséges nevedben*), amelyet 1704 tájára datálnak. Az eddig magányos szöveggént ismert hazafias könyör-gésnek nemrég előkerült egy 1783-as változata Nagy Ferenc kéziratából. Rákóczi személye-sebb szavai eltűntek a szövegből, amely az ósváltozat egyik belső strófájával kezdődik (*Ha kihoztál minket, Uram, Scithiából*), s amely egy kortárs helyzetre reagáló, kesergő pasquil-lussá vált az átköltés során. Néhány hevenyészett, szótagszámhibás sorral is találkozunk – ám az ismeretlen költő mégis új életre hozta az akkor már nyolcvanesztendő szöveget.³⁷

Némi ízelítő a további tennivalókból az RMKT XVIII. közköltészeti kötetei tájáról. A Rákóczi-szabadságharc költészete, mint már említettem, önálló kötetet kíván Varga Imre 1977-es antológiájának nyomvonalán. A pasquillusköltészetet szintén nem mi fog-juk kiadni, hanem – nyilván több kötetben – egy történész-irodalmár munkaközösség Szijártó István vezetésével.³⁸ A halotti búcsúztatók, illetve a verses epika (tudósító éne-kek stb.) önálló kutatókat és köteteket érdemelnek. A hazai latin, német és szlovák köz-költészet emlékei néhol szórványosan, néhol tömörszerűen bukkannak fel kézíratainkban, de alap kutatásuk és kritikai közreadásuk mindenképp halaszthatatlan. Arra biztatnám a neolatinos, germanista és szlavista kollégákat, hogy mihamarabb indítsák be e szöveg-kincs módszeres vizsgálatát és kiadását valamennyiünk okulására és örömére.

Epilógus

Egyszer kaptam a Budapesti Történeti Múzeumból egy török cseréppipát. Remegő kézzel fogtam meg, mint egy ereklyét, ők meg azt mondták: két fióknyi ilyenjük van, alig győzik hova tenni. Egyik irányból nézve lom és fölösleg, a másiktól szent borza-dállyal megérintett relikvia. Mindkettő túlzás. Ám ha a sok pipából csak egyikre is rá-gyújtának, értelmet nyerne legalább az az egy, de talán a többiek is. Ma éppúgy eléne-kelhetjük, lakodalomban vagy névnapozáskor elszavalhatjuk az adott verset, mint 18. századi elődeink. Jómagam bizonyosan nem tudnék ennyit a szövegvariálódásról, ha nem lennének olyan kíváncsi ezek elhangzására, élettelségére, s hogy miként viselkednek „élesben”, hogyan járják át a memóriánkat. Ilyenkor úgy dolgozom, mint a régész, aki hazaviszi az ásatási naplót, s otthon a konyhaasztalon gyurmából felépíti azt, aminek a romjait egész nap ásta a tűző napon. Kicsiben és nagyban egyaránt érdekes lehet tehát ez az összetett kutatási terület. Sőt: meggyőződésünk, hogy a közköltészet a magyar iroda-lom történetének egyik lakható szigete. Sokat csiszolódott, játékos és szívhez szóló köz-kincs – édes füstöt eregető, jól szelelő pipa.

³⁶ Egy érdekes elemzési szál: SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 261–262.

³⁷ Kiadása a készülő RMKT XVIII. *Közköltészet*, 3. kötetben.

³⁸ Külön köszönjük Szilágyi Márton kezdeményező és előkészítő munkáját.